

УЧЕНИЧКА БИБЛИОТЕКА
УЧЕНИЧКА БИБЛИОТЕКА
Л. Бр. 2817/17
П. Бр.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ Л. 77

ПОВРЕМЕНИ СПИС
ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ИЗДАЈЕ
А. БЕЛИЋ

УРЕЂУЈУ:
А. БЕЛИЋ, СТ. М. КУЉБАКИН, СТ. ИВШИЋ и ФР. РАМОВШ

КЊИГА XVII

ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
БЕОГРАД, 1938—1939

које он за ово наводи (А. Musić, Rečenice s participom preterita aktivnim II, Rad 140, str. 106) несумњиво су остаци некадашње употребе перфективног презента у значењу футура уопште. У овој служби, за казивање будућих радњи, перфективни презент се, колико ни у индикативу, не може употребљавати. И за казивање тренутне радње у служби о којој говоримо узима се имперфективни презент, на тај начин што се од дотичног свршеног глагола гради несвршени. Тако, кад неко неотступно намерава, чврсто је решен да сутрадан некуд оде, па то хоће и да изрази, њему ће се свакако наметнути употреба презента, али не од глагола *оћићи* већ од *одлазити*; он ће, јамачно, рећи: Ја сутра *одлазим*. На исти начин: *долазим*, а не *дођем*; *најушћам*, а не *најушћим*; *скидам*, а не *скинем*; *седамо*, а не *седнемо*. Но никада не можемо бити заведени и помислити да се оваквим презентом казује нека итеративност (понављање) или дуративност (трајање) радњи. Главни моменат у реченицама ове врсте је намера, а она траје, па су у трајном облику и глаголи којима се констатује извршење радње кроз ту намеру. Да се ту ради о само једном тренутку радње — то се из самог смисла реченице погађа. А кад је потребно обележити време стварног вршења или извршења ових радњи, за то се, како смо већ истакли, узима нека темпорална одредница.

Ниједан од набројених елемената: ни намера, ни сигурност, ни временска ознака, ни ма шта слично, није овде у самом облику презента; тим обликом се и овамо, као и свуда у релативу, констатује само вршење радње. Све остало се узима у помоћ да би се доказало којим путем се дошло до тога да се у овој служби вршење, односно извршење радње казује баш презентом, или, другим речима, на који начин се ту значење глаголског облика свело на значење вида. И ако сам успео да то објасним, ја сматрам да сам одговорио на питање које сам себи поставио.

Михаило Стевановић

Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику

Да пишем сада о овом предмету, натерала ме је горе наштампана расправа д-ра Мих. Стевановића под називом: *Пићање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој* (стр. 150—179). Г. д-р Мих. Стевановић, који има одлично језичко осећање у синтаксичким стварима, покушао је мало ближе да приђе питању, толико важном за синтаксу нашег језика, о употреби глаголских финитних облика у неиндикативној употреби и значењу које је прати. Познато је да сам ја у својим испитивањима, која помиње Стевановић (стр. 151), називао синтаксичким релативом или релативном употребом глаголских времена оне случајеве који се обично зову неправом употребом њиховом. Индикативом или правом употребом времена ја називам одмеравање вршења глаголске радње према тренутку говора који претставља садашњост, тј. несумњиво средишњу временску тачку или почетну, основну временску тачку за одређивање свега стварног збивања око нас. А релативом ја називам свако друго одмеравање временско, било према прошлости било према будућности. Данас ја мењам ту основну поделу употребе времена до извесне мере: место две групе (индикативну и релативну), ја разликујем тројаку употребу времена: индикативну, релативну и модалну. Иако мени није намера на овом месту да показујем разлоге зашто то чиним, ја ћу ипак дати кратку карактеристику ових употреба:

- а) *индикативна* — када се радња глаголска одмерава према тренутку нашег говора који претставља садашњост;
- б) *релативна* — када се радња глаголска одмерава према ком другом тренутку (у прошлости, будућности) када се догађај збива;
- в) *модална* — када се глаголски временски облик не употребљава у својој временској ситуацији. Ово значи: да се на пр.

аорист употребљава не у аориској ситуацији, већ у каквој на пр. безвременској или презентској итд.

Г. Стевановић је покушао да објасни значење неких временских облика у другој и трећој употреби, са много оштроумља. Али ја се са његовим главним тумачењем не могу сложити, било зато што он неке моје основне мисли развија друкчије него што ја мислим да их треба развијати, било зато што сам и ја сам у извесном правцу изменио своја досадашња тумачења. Да се не би лутало у томе правцу, сматрам да је потребно да изнесем своје погледе, не удаљавајући се од Стевановићева материјала.

I

У првој глави своје расправе Стевановић доказује да аорист употребљен у наративном релативу (у т. зв. историској употреби) чува главне особине свога индикативног значења. Познато је да аорист индикатива (исп. *ево, дођох*) значи да се глаголска радња извршила (не свршила!) непосредно пред тренутком саопштавања. Аорист може бити употребљен у причању, и тада, по моме мишљењу, он значи само моменат извршења радње — и ништа више. Тренутак који је претходио садашњости — отпада; он се не јавља ни релативно према прошлости: аорист не значи — и по моме мишљењу — не може значити у причању радњу која је непосредно претходила другој радњи, већ једино „пунктуалну“ радњу, моменат извршења радње у прошлости, тј. моменат паралелан са извесним моментом прошлости (на пр. „тада он дође“ или сл.). На тај начин, разлика је у значењу врло велика између аориста у индикативу и у наративном релативу: у првом случају имамо два момента тога значења — моменат извршења радње и обележавање да тај моменат претходи тренутку садашњости, кад се говори; у наративном релативу имамо само један моменат: обележавање тренутка извршења радње који се обележава ближе прошлости (тј. за који је тренутак прошлости везан).

Познато је да се место наративног аориста може употребити наративни презент (*он шада дође и он шада дође*). Стевановић жели да објасни: прво, значење у оваквој употреби аориста и, друго, разлику у значењу у овој употреби аориста и презента. Ево како он то чини.

„Једва осетна разлика која у релативу постоји између перфективног презента и аориста, и коју и г. Белић осећа, те зато каже да је аорист *гошво*, а не у свему, идентичан са перфек-

тивним презентом, састоји се у томе што аорист своје основно значење обележавања непосредно претходног тренутка у коме се извршује радња чува и у релативу“....

.....„Парфективни презент као облик који нема временског значења, нити се уопште употребљава у индикативу, сам собом не може казивати ништа друго већ искључиво извршење радње. И док презент у релативу нема апсолутно никаквог временског значења, аорист ни у приповедању не губи потпуно и свестрано временски карактер. И овде он, како ја осећам, казује да је радња прошла, управо тек се извршила у тренутку према којему се одређује.“

Ја мислим да је ово обоје нетачно, иако је несумњиво да неке разлике има између аориста и презента у овој употреби и да се у једним случајевима радије употребљава аорист, а у другим — презент. Али у чему је, пре свега, нетачност Стевановићева изношења? Ја мислим у нетачном тумачењу самих примера.

Узмимо један-два типична примера. Стевановић тумачи: „Цар Мурате на Косово паде, како паде ситну књигу пише“ — „да је цар Мурат узео да пише чим је пао, дошао у Косово (ово потврђује и прилог *kako*)“, тј. да је „паде“ претходило „писању“. Тако је стварно било, али се пита: да ли је то речено нашом реченицом. То у њој није речено, већ само ово: „У тренутку кад је дошао на Косово, цар је узео да пише писмо“. Да ли је то стварно било могуће или не, то је споредно. Главно је да у горњој реченици ништа друго није речено. То значи до „паде“ значи једино извршену радњу у једном тренутку прошлости (која се одређује као време када се овај догађај збио), а *пише* — радњу која се напоредно са радњом извршеног „паде“ вршила. Стевановић даје објашњење поводом овог примера, и као такво оно може бити тачно; али он не објашњава шта је изречено самим глаголским облицима.

Други пример „Кад дођоше на јаму студену, пишти лабуд, копитима каже“ — он тумачи тако исто: „у временској реченици употребљен је аорист да би се истакло како је лабуд-коњ почео вриштати чим су дошли на јаму“, међутим овде је бар до очигледности јасно да презент *пишти* показује истовремену радњу са тренутком доласка на студену јаму. Према томе, аорист значи само тренутак доласка у прошлости, а релативни презент њему паралелну радњу. Ја налазим да је тако увек и да нам ова два, насумце узета, примера показују: и значење аориста у наративном

релативу и значење имперфективног и перфективног презента у њему.

Стевановић и сам види да се не могу увек код релативног аориста наћи оба тренутка: и извршење радње и претхођење непосредно другој радњи, већ да се код њих обично може констатовати само један моменат: извршење радње у даном тренутку прошлости. То он објашњава тиме што су поменути моменти „не само непосредно блиски један другоме, него се и потпуно поклапају, тако да се не може више говорити о два, већ о само једном тренутку“. Дакле, и он признаје да је обично код њих само један моменат. Али, после овога, питамо ми: откуд то да се код аориста у релативу губи један од главних момената његова значења када знамо да се у индикативу он никад не губи. Објашњење је просто. Тог, другог момента никад и нема у релативу; а ако се може мислити да га има, он истиче из односа глаголских радњи, — али у самом облику није дат.

Откуда је то да аорист има два момента у индикативу (извршеност радње и непосредност пред тренутком говора), а у релативу — само један: отуда што је друго значење — искључиво однос аориста према садашњости (тј. у индикативу). Чим тог односа нема, нема ни тога обележја његова (слично имамо и у перфекту).

У овом одељку своје расправе Стевановић непрестано износи да је перфективни презент облик „који нема временског значења, нити се уопште употребљава у индикативу, сам собом не може казивати ништа друго већ искључиво извршење радње“. Тако или слично Стевановић и објашњава његову примену у свима примерима које наводи. Ја се са њим и у томе не могу сложити.

По моме мишљењу, код сваког презента, био он начињен од имперфективних или перфективних глагола, треба разликовати такође два момента: а) његов глаголски вид који се никад не мења и б) његов временски карактер који је променљив у различним ситуацијама, али је у основици *исти*. Тај основни временски карактер презента — јесте *најоредносћ*, *истовременосћ*, *једновременосћ*. Ако појемо од тога као основице временске природе његове, онда ћемо врло лепо разумети српскохрватски и перфективни и имперфективни презент у свима ситуацијама:

а) У индикативу презент мора значити радњу која је *најоредна* моменту говора; природно је да је из те употребе искључен

перфективни презент, јер он значи свршену радњу која не може бити напоредна са радњом која се врши.

б) У наративном релативу презент значи или радњу која се паралелно са неким тренутком прошлости извршује (перфективни презент: *онда он уђе у собу* или сл.) или који се паралелно са неким тренутком врши (*тада он улази у собу*).

в) У футурском релативу имперфективни презент значи радњу која се врши паралелно са моментом у будућности (*суштра идемо у школу*), а перфективни презент значи будућу радњу која се извршила (егзактни футур: *ако дођеш, даћу ти*) и сл.

Ово су главне категорије презента, иако нису једине.

Овде се сада јасно види у чему је сличност и разлика између наративног аориста и наративног перфективног презента: у нашем гледању на радњу и њеном претстављању. Кад нам је потребно да изнесемо да се нека радња извршила у једном тренутку прошлости, онда употребљавамо аорист; а кад нам је потребно да обележимо да се нека радња *извршила* напоредно са неком радњом или тренутком прошлости, употребљавамо — перфективни презент; кад хоћемо да покажемо да се *вршила* напоредо са неком радњом или временском ситуацијом у прошлости, онда употребљавамо имперфективни презент (исп. *чим дође, најиса јисмо*: *чим дође, најишје јисмо* и *чим дође, јишје јисмо*).

Све ово јасно показује када ће се чешће употребити у причању аорист, а када перфективни презент и кад их је ту тешко, а кад лако заменити једно другим. Када се хоће да обележи извршење радње у једном тренутку, само то и ништа више, употребиће се аорист; кад тај аорист значи по ситуацији радњу која је била напоредна са другом или тренутком у прошлости, онда се перфективним презентом може заменити аорист. Слично овоме вреди и за употребу перфективног презента и случајева када је боље употребити перф. презент неголи аорист.

Не би било тешко показати разлику у употреби у наративном релативу имперфективних и перфективних глагола, али ја сада то остављам, јер се у горњој расправи не говори о том питању.

II

У другом одељку ове расправе ја сам ближи ономе што износи Стевановић неголи у првом; али и овде има разлика које потичу са истог узрока као и у првом одељку. Стевановић очекује од употребе времена у гномским реченицама много више него

што она може дати. Времена, употребљена у невременској ситуацији, дају свој „временски“ вид, говорио сам ја некада. Сада бих пре рекао „временску транспозицију“ која је увек модална.

Да узмем један од примера које наводи г. Стевановић, а који ће нам све то објаснити. Нашим се језиком може сасвим лепо рећи ова пословица на четири начина:

а) Није умрла баба од корбе, већ од празне торбе.

б) Не умирѐ . . . . .

[в) Нѐ умрѐ . . . . .]

г) Неће умрети . . . . .

Сем могућности под в, коју наводи такође Стевановић, али која је по значењу саме реченице мало вероватна, имамо перфекат, презент и футур у истој реченици која — на крају крајева — има исто значење; али, несумњиво, има разлике у нијанси тих значења. Овако би гласиле оне кад бисмо њихова значења описали:

а) Не дешава се да умре итд.

б) „Никад“ не наступа смрт итд.

г) Не треба очекивати да баба умре итд.

Перфект се транспонује у радњу која је (није) у обичају; презент — у радњу која се увек (или никад не) врши; футур — у радњу која се очекује, коју треба очекивати. . . . .

Дакле, у првом случају — претпоставља се обично вршење радње, у другом — сигурност вршења радње, у трећој — вероватност или очекивање вршења радње итд. — дакле, модално.

Какву ће модалност ова транспозиција добити, зависи од оних услова који се обично износе у оваквим реченицама, комбинованим са самим „лексичким“, тако да речемо, значењем речи.

Стевановић је тачно осетио да у реченицама као „Ко мудро мучи, лијепо говори“ има презент квалификативно значење; али то „квалификативно“ значење истиче из значења напоредности: када неко има те и те особине, онда у исто време има и таквих и таквих и сл.

Нема никакве сумње да су радње исказане у овим реченицама условљене; само је условљеност обично у значењу самих речи: *зрела крушка сама ѓадне*: кад је зрела, ако је зрела, чим је зрела, нека је само зрела итд.

Али има случајева где глаголска времена задржавају и у овим реченицама своја права временска значења; тада је то индикатив (на пр. „Што му очи виде, то ће и начинити“ — може се разумети и индикативно, али може и гномски: „то су кадре начинити“ —

са модалним смислом) итд. Зато и у оваквим реченицама ја, док су оне гномске, не налазим код аориста она два момента која претпоставља каткада Стевановић и свођење њихово на један (исп. горе Откако се ослободи, од онда се осрамоти = „слобод-њаштво“ доноси увек и могућност „замерања“ — транспоновано у благој форми или „Два лоша избише Милоша“ за мене значи једино „чим су двојица, сигурно туку једног, ма и најјачег“ и ништа више; сигурно туку, увек туку — за мене је овде модална траспозиција аориста; сама употреба аориста изазвана је оном претпоставком „чим су“, „нека су“ и сл.).

III

Примери које испитује Стевановић у III-ћој глави могу се поделити у две групе: а) прошла времена употребљена у футурској ситуацији (релативу) и б) прошла и презентска времена употребљена не у својој временској ситуацији. У првом случају имамо посла са футурским релативом, а у другом са модалним употребом или са модалном транспозицијом времена. Чим овако употребљена времена добију своје модално значење, онда она у временском смислу зависе од саме ситуације, исто онако као и прави глаголски начини у нашем језику: они су увек једновремени са том ситуацијом.

Иако у овом одељку има код Стевановића много тачних опажања и исправљања досадашњих разумевања (Маретића и Мусића) оваквих случајева, ипак код Стевановића нема јасних разграничавања оваквих случајева.

Код Стевановића има још принципских ствари са којим се ја не могу сложити. Код њега има сталног колебања међу временским моментом и модалним код времена модално употребљених, иако он тачно види да је модални момент главни у таким случајевима. Он узима примере: Ако не погодиш биљега, *ти си погинуо* — Ако пођеш, *нагледах се* јада — Ак' останеш, царе, у животу, онда *си се грија ојросио* — и сматра да се у „ти си погинуо“, „нагледах се“, „ти си се опростио“ огледа већ свршена радња, према којој је у услови свршена „последница“. То је, по Стевановићу, изазвало и употребу перфекта у трећем примеру. Међутим, по моме мишљењу, то није тачно: „ти си погинуо“ — значи „ти сигурно гинеш“, и даље: „ти си сигурно прост (слободан) од греха“, „сигурно ми је да видим невољу (јаде)“ и сл. У оном тренутку када се дешава једна радња, друга се мора,

наравно, сматрати као свршена; у несумњивости свршености и јесте модалност радње; али та је свршеност исто тако и једно-времена са извршењем друге радње.

И у првом случају, када Стевановић говори о футурском релативу, он претпоставља временски моменат тамо где се време претвара у вид (као и у наративном аористу): „Ако *зайех* стреле моје, устријелићу тебе, Јанко“, „Ако *пустах* жива огња, гн'јездо ћу ти попалити“, „Ако *измакосмо* и ми *остадосмо*.“ Ево како то објашњава Стевановић: „узет је аорист зато да се нагласи како ће се последична радња извршити одмах иза онога што је условљава“ или даље: „аорист овде изискује посебна нијанса значења које је у основи сваке употребе тога облика; његову употребу налаже тежња за обележавањем извршења радње у тренутку што непосредно претходи или се поклапа са тренутком ситуације према којој се радња у аористу одмера“.

Стевановић не спори да у реченицама са „ако“ имамо модалну употребу времена; пошто је модалност узело на себе „ако“, то у овим аористима имамо само извршеност радње у извесном тренутку; дакле, овде имамо *само* и *искључиво* условљеност („ако“) извршености глаголске радње (у овим случајевима перфективне) за известан тренутак. У последичној реченици може бити истовремена радња („остадосмо“) или будућа („попалићу“, „устријелићу“). Јасно је да је вредност ових аориста футура егзактног: зато се они могу потпуно заменити перфективним презентом (ако *пустах*... *зайнем*... *измакнемо*) или сложеним обликом футура егзактног. Само у последњем примеру други аорист морао би бити замењен (ако први заменимо перф. през. или слож. обликом егзактног футура) — футуром или имперф. презентом. Ако је вредност свих ових временских облика обично футура егзактног, у којем се скрива поред футурског значења и значење да његова радња претходи каквој другој радњи (сем последњег случаја у којем се радње могу претпоставити и као истовремене), то не значи да се тај моменат крије у самом облику као таквом: то најбоље показује перфективни презент и други саставни део сложеног облика егзактног футура који је облик радног глаголског придева на *о* и који показује само да је радња била у прошлости и да је у толикој мери извршена уколико је *била*; за њих бар знамо да *никад* не показују глаголску радњу непосредне прошлости. Одавде се види да се то не може овде ни за аорист претпоставити. Према томе, сви ти облици само зато што у овој неправој употреби својој

значе *вид* — извршеност глаголске радње, они по неопходности — ако се налазе у вези са будућом радњом (јер од ње и добијају значење будућности кад се исказују аористом, перфектом и перфективним презентом) — значе у исто време и извршену радњу, а према томе и радњу која претходи радњи обележеној неограниченим будућим временом.

Ово исто вреди и за случајеве као: „ко не дође, браћо, на рочиште, чекајте га за неђељу дана; кога не би за неђељу дана, чекајте га за петнаест равно“, јер је и ту вредност *дође*, *би* егзактног футура као и горе (и он се може заменити са *дође* или *буде дошао*, *буде* или *буде било*) и сл. У реченицама пак ове врсте: Ако ова правила одбацимо, одбацисмо само јеванђеље — имамо истовременост радње (као у горњем примеру: Ако *измакосмо*, а ми *остадосмо*), тј. ако ова правила одбацимо, тиме вршимо и одбацавање јеванђеља и сл.; то исто вреди и за реченице као *Ако зло сјречавамо*, ми *зло чинимо* и сл., само што је у њима истовременост исказана имперфективним презентом.

О самосталној употреби модалних претерита г. Стевановић говори са много лепог разумевања; али се и ту меша временски моменат са чисто видском временском транспозицијом. У реченицама: не слушам ја више никога — Свакојако овдијен умријесмо — Сине Марко, Бог ти помогао — Побратиме, погибох — Бјежи, не бјежи, нијеси утекао — Јаши вранца, бежи у Котаре, обоје смо изгубили главе — А ја одох Смедереву граду итд. — Стевановић види, сасвим оправдано, модалну употребу времена. Како ћемо ми поједини случај објаснити, тј. како бисмо другим речима исказали његово значење, — то може бити донекле и различито; али модалност свих тих облика — несумњива је. У једним случајевима имамо конјуктив (не слушам... не мислим више слушати или сл. ... овде сигурно умиremo и сл.), који пут оптатив или императив (да ти Бог помогне, нек ти Бог помогне) и сл.

Као што сам рекао, г. Стевановић — вероватно идући за другим граматичарима — види у овим модалним самосталним реченицама неку нијансу футура и покушава да је објасни временским карактером појединих облика (ово не вреди за све горње случајеве и код Стевановића). Ја ћу поводом тога учинити само једну напомену. Свака глаголска модалност, изречена без обележавања нарочитог времена, има нијансу будућности сама по себи. Узмимо најобичнији случај императива: *иђиши*, *чиштај* итд.; они значе да ће онај коме се заповеда извршити радњу тек после

заповести; али то не значи да је то футур. Тако и реченице конјунктивног или оптативног карактера (*мислим да идем, желим да идем* итд.) имају увек такву нијансу; тиме се и објашњава што конјунктив може постати футур (у лат. јез.) или што реченице са *хоћу* или *имам* и сл., које су такође конјунктивно-оптативног карактера, могу дати грађу за образовање футура.

*

Оволико сам сматрао да је потребно да речем о употреби времена о којој говори г. Стевановић. Мени је стало само до тога да изнесем своје схватање неких питања која се тичу помениутог значења и изнесене употребе времена. Можда оно неће бити довољно јасно, зато што су поменути случајеви ишчупани из целе системе и значења и употребе времена у српскохрватском језику, на којој ћу — надам се — имати прилике да се ускоро исцрпно задржим; али и оволико, мислим, показаше бар оно што је најглавније у овим питањима и у начину схватања глаголских облика о којима је на овом месту говорено.

А. Б.

Старац поп Теодосије и хиландарска „братија начелна“

Прелиставајући многобројне хиландарске приватно-правне акте из прве половине XIV столећа: грчке исправе о куповини и о поклонима, уговоре о размени имања, завештања и др., често наилазимо на имена истих хиландарских калуђера који стално заступају манастир у његовим правним односима. То су: игуман Гервасије, јеромонаси Калиник, Симеон, Арсеније, Јоасаф, Матеј и монах Теофил; после 1323 г. иступају још Јефрем, Герасим. Грчки акти називају ове јеромонахе *τριτάτοι* и *σεβασμιώτατοι* — пречасни. Поред њихова имена обично стоји реч *κύρ* — господин, која се иначе ставља испред имена владалаца и властеле. То су, очевидно, баш они *πρωτοστάτες, μεγάλοι μοναχοί*, братија начелна, *старци*, који на Атосу и данас стоје на челу управе сваког манастира. Узевши у обзир значај ових манастирских властодржаца у оно доба када су судски и економски имунитети чинили од манастира велику духовну сењерију, морамо претпоставити да је већи део ових „великих монаха“ потицао из највишег тадашњег друштвеног слоја. То су, вероватно, чланови владалачких породица, деца највиших дворана и најмоћније властеле, исто онако како је то било у Западној Европи, где се ред епископа и опата попуњавао од синова (обично млађих) војвода, грофова, барона, па и од принчева краљевског рода. За неке Хиландарце, које је послужила срећа да уђу у Данилове биографије, није тешко утврдити да су припадали „најбољем“ српском друштву. Били су врло образовани људи, потпуно израђени књижевници чији префињен стил показује одлично литерарно васпитање, врло добри познаваоци грчког језика који је тада отварао људима врата за разумевање највећих тековина грчко-римског генија. Неки су од њих познати као мудри политичари и вешти дипломати којима се поверавало сређивање најкомпликованијих питања у међународним